

Момчило Д. ПЕЈОВИЋ*

АНАЛИЗА СОЦИЈАЛНОГ ПОРИЈЕКЛА ОМЛАДИНЕ ИЗ ЦРНЕ ГОРЕ И БОКЕ ШКОЛОВАНЕ У ИНОСТРАНСТВУ 1848-1918. ГОДИНЕ

ИЗВОД: Друга половина XIX вијека је најплоднији период у државном развоју Црне Горе, посебно на плану просвјетно - културног развитака. Све до средине друге половине XIX вијека средњошколска омладина из Црне Горе школовала се изван граница своје домовине, прије свега у сусједној Србији, а затим у Русији и осталим европским државама.

Анализа социјалног поријекла ђака-студената, у периоду 1848-1918. године, показује да међу њима има синова земљорадника, посједника, радника, трговаца, угоститеља, занатлија, официра, племенских старјешина (капетана, командира, војвода, сердара, бригадира), помораца, службеника, судија, љекара, адвоката, свеишеника-попова, учитеља и пензионера.

КЉУЧНЕ РИЈЕЧИ: Црна Гора, иностранство, просвјета, образовање, ђаци, студенти, средње школе, факултети, социјална структура.

Период 1848-1918. године је пун значајних догађаја, како за Црну Гору тако и за њене сусједе и државе у којима се црногорска омладина школовала. То је период јачања капиталистичких односа у Европи, и државних органа власти у земљи, признавања независности и самосталности црногорске државе, политичког, привредног и друштвеног развитака и извјесног напретка. Уједно то је и вријеме ратних догађаја почевши од ослободилачких ратова 1876-1878. године, преко балканских ратова 1912-1913. године и Првог свјетског рата, па све до распада двају царстава - Аустро-Угарског и Турског, и на крају уједињења југословенских народа, а престанак континуитета црногорске државе.

* Аутор је виши научни сарадник у Историјском институту Црне Горе.

У периоду друге половине XIX вијека и првих деценија XX вијека у великом броју европских држава школовала се бројна црногорска средњошколска и високошколска омладина, која није имала за то услова у Црној Гори, па је била приморана да своје образовање и стручно усавршавање стиче на страни. Нарочито од почетка друге половине XIX па до краја 80-тих година тога вијека, црногорска је омладина одлазила у иностранство, да би похађала средње школе којих у Црној Гори тада није било.¹ Привредни и територијални развој црногорске државе и развој државних органа пратили су прилично скромне просвјетне прилике у Црној Гори. Отварање основних школа током цијелог периода од 70-тих година допринијело је тежњи за школовањем у средњим, на вишим и високим школама, па је и то утицало на тражење повољнијих услова. Све до 80-тих година XIX вијека у Црној Гори су постојали доста скучени услови и за основно школовање, а за средње школе није било материјалних могућности. Отварањем Богословије, односно Богословско-учитељске школе на Цетињу, у периоду седме деценије тога вијека, као и Гимназије 1880. године, такође на Цетињу, створене су много повољније могућности за оспособљавање учитељског и административног кадра за којим се указивала све већа потреба.

Зачеци „интелигенције” који почињу са првим школованим људима и њен развој до краја првих деценија XX вијека могу се објаснити у склопу историјских, економских, социјалних, културних, психолошких и других фактора и услова живота, донекле и особеностима црногорског друштва. Њене коријене треба тражити у традиционалним облицима културног живота и стваралаштва, у малобројној групи писмених и образованих појединаца, најчешће из редова свештенства. Манастири, као прве школе за описмењавање до отварања прве државне основне школе у Црној Гори, нијесу могли знатније допринијети писмености и образовању црногорске омладине. Тек отварањем школа повећава се број писмених и образованих појединаца, а те прве школе постају установе у којима се зачињу генерације интелектуалне омладине, која ће се конституисати као друштвени слој при крају XIX вијека и почети да дјелује у политичком и културном животу земље. Са отварањем првих школа јавља се просвјетна „интелигенција”, која ће у почетку бити ангажована са стране.

Просвјетна и културна активност у појединим подручјима Црне Горе одвијала се под различитим условима политичког и привредног живота. Са извјесним привредним и друштвеним напретком у другој

¹ О школовању омладине из Црне Горе и Боке у средњим, на вишим и високим школама - факултетима детаљније видјети: Др Момчило Д. Пејовић, *Школовање Црногораца у иностранству 1848-1918*, Подгорица, 2000. године.

половини XIX вијека, а нарочито од 80-тих година, развој просвјете и културе добија на значају. Општи услови развика, материјални, политички и други, одређивали су облике и домете цјелокупног стварања на пољу просвјете и културе у Црној Гори. Зато, оно што је створено не може се оспоравати тиме што није успјело да се изрази у више видова и потпуније.

Материјални услови највећег дијела становништва нијесу пружали веће могућности за школовање ван Црне Горе, а услови у Црној Гори од друге половине XIX вијека давали су одвећ мале могућности за стицање знања, образовања и стручног усавршавања. Скромни су били напори које су државни органи чинили у циљу потпомагања и побољшања материјалног положаја и омладине која се школовала у Црној Гори и оне која се школовала у иностранству. Економска основица државе није могла допринијети знатном побољшању услова школовања. Напори министарства просвјете и доношење *Правила за државне стипендисте*, као ни њихове честе измјене, нијесу много помогли материјалном обезбјеђењу, особито омладине која се школовала далеко од домовине, гдје су потребе биле далеко веће од оних у домовини. Потребно је било створити основне услове и обезбиједити материјална средства, а њима држава није располагала, или не у оној мјери да би се могло почети са стварањем сопственог кадра, који је био потребан већ развијеним органима државне управе. Највећем дијелу омладине која се школовала у иностранству преостајало је да води упорну борбу са материјалном оскудицом и веома тешким условима живота и школовања у непознатој средини. Материјална помоћ родитеља за велики број омладине била је одвећ скромна и није пружала ни минимум услова за школовање у ”бијелом свијету”.

Много већи утицај на одлазак ђака из Црне Горе и Боке на школовање у иностранство извршиће привредни и друштвени развој како у Црној Гори тако и у сусједним државама, а извјесним дијелом они који су се већ школовали у иностранству, као и помоћ држава у којима се појединци школују. Великом броју ђака и студената додјељиване су материјалне помоћи и стипендије, првенствено од Русије и Србије, током читаве друге половине XIX вијека па све до краја друге деценије XX вијека, а за њима неће изостати ни помоћ у додјели стипендија од стране Аустро-Угарске, Италије и Турске и осталих европски држава.²

Када је ријеч о социјалном поријеклу омладине из Црне Горе и Боке, морамо нагласити да не располажемо потпуним подацима за укупно 3029 ученика, колико смо их обрадили у статистичким табела-

² Др Момчило Д. Пејовић *Школовање Црногораца у ...*, стр. 297-324. Видјети: поглавље о стипендистима - благодјејанцима Министарства просвјете и црквених послова.

ма и укупној анализи њиховог школовања. Међутим, на основу оних података које смо прикупили, можемо дати приближну слику и материјалног положаја родитеља и структуре ученика који се школују у појединим мјестима, као и структуру ученика по школама и факултетима. На основу социјалног поријекла ђака-студената и њихове квалификационе структуре добићемо и структуру друштва у Црној Гори у периоду друге половине XIX вијека и првих деценија XX вијека. Сходно условима, политичким приликама и ратним догађајима, велики број ученика завршио је школовање на страни и стекао диплому о завршеној средњој или вишој школи и факултету. По завршетку средње школе студије су наставила 982 ученика, од којих са гимназијом 495, а са вишом школом 76 ученика.³

За 692 ђака-студента имамо податке о занимању њихових родитеља, а познати су нам и подаци о школи-факултету које су похађали. Они чине 22,84% укупног броја школованих у иностранству, али говоре и о социјалној структури становништва Црне Горе и Боке у другој половини XIX и првих деценија XX вијека. Да би се потпуније схватио развој школовања црногорске омладине и њеног дјеловања на политичке прилике и културни развој у Црној Гори, даћемо неколико напомена: тек од 1834. године у Црној Гори се отварају основне школе, али их до краја прве половине XIX вијека није било више од десетак; у другој половини XIX вијека број основних школа расте и до краја тога вијека било их је укупно 101, у првим деценијама XX вијека број основних школа се повећава и у школској 1914/15. години било их је 211, број ђака у основним школама у другој половини XIX вијека постепено се повећава и на крају тога вијека износи 5264 ученика; број ученика основних школа у првим деценијама XX вијека знатно се повећава тако да их у школској 1914/15. години има 18.185 ученика.⁴ Број женских основних школа био је незнатан у другој половини XIX вијека. Прва таква школа основана је 1874. године на Цетињу, а све до 1915. године неће их бити више од седам. Средњих школа било је свега неколико и то Богословско-учитељска, Дјевојачки институт и Гимназија на Цетињу, до краја XIX вијека. У првим деценијама отварају се гимназије у Пљевљима, Подгорици, Пећи, Беранама и Никшићу.⁵ Број ученика у средњим школама креће се до 15% укупног броја ђака основних школа, а у другој половини XIX

³ Исто, 320-323.

⁴ Др Ђоко Д. Пејовић, *Развитак просвјете и културе у Црној Гори 1852-1916*, Цетиње 1971, 200-204, 370-375; Др Раде Делибашић, *Развој школства и педагошке мисли у Црној Гори 1830-1918*, Бор 1980, 87-89.

⁵ Др Раде Делибашић, *Развој школства и педагошке...*, 92-105; Др Ђоко Д. Пејовић, *Развитак просвјете и културе ...*, 115-138.

вијека износиће до 10% укупног броја ђака у основним школама. У таквом односу материјалних средстава и напора које је чинила држава, а посебно министарство просвјете, број писменог становништва до краја XIX вијека није прелазило 3%, а у првим деценијама XX вијека ће се повећати на 5-10 процената укупног становништва.

Ако укратко кажемо да је број ученика који се школују у иностранству у периоду друге половине XIX вијека па до првих деценија XX вијека био у сталном порасту, да се у том периоду школовало приближно 4.500 ученика у свим средњим и на високошколским установама, или до 3% становника, са знатним разликама за период друге половине XIX вијека у којем се школовало мање од једне трећине свих ученика школованих у иностранству, онда се може претпоставити какво је било стање просвјете и културе, привреде и друштва у Црној Гори, уз ратове који су од 70-тих година знатно допринијели слабљењу друштвено-економског развоја Црне Горе. Према нашим архивским истраживањима и подацима, у ратовима (ослободилачким 1876-1878, Балканским и Првом свјетском рату) погинула су 73 ученика, а учествовала су 224, док је 176 ученика умрло у току школовања.

Степен развика црногорског друштва одговарао је степену развика производних снага, без неке јаче економске основице у привреди, посебно у индустрији, која је била у зачетку све до самог краја XIX вијека, да би се њен положај у извјесној мјери почео поправљати али не прелазећи ни скромније домете у односу на претходни период.

Структура црногорског друштва одражавала је степен привредног и друштвено-политичког развика државе од почетка друге половине XIX вијека па све до 1918. године. Највећи дио становништва бавио се земљорадњом, а у планинским предјелима сточарством и земљорадњом. У градовима је један дио становништва био запослен у државним службама. Само мали проценат становништва живио је у граду, што потврђују и подаци о броју ученика: око 1700 је са села, око 800 из града, а за око 400 ученика није нам познато мјесто боравка родитеља. Однос село-град знатно се мијења у другој половини XIX вијека у корист села, а постепено се та разлика смањује у првим деценијама XX вијека, када се повећава број ученика из града који се школују у иностранству.⁶ Веома је важна чињеница (у сагледавању проблема школства и школских прилика у Црној Гори, школовања у земљи и иностранству) то што до 90-тих година XIX вијека вијека највећи број ђака-студената потиче из породица са материјалном основицом која је могла обезбјеђивати школовање у страним земљама. Те су породице у племенском животу имале главну улогу или истакнути значај. Родитељи те дјецe били су:

⁶ Др Момчило Д. Пејовић, *Школовање Црногораца у ...*, 532, графикон бр. 1.

племенске старјешине, племенски капетани, командири, војводе и сердари, попови и учитељи. Та карактеристика не значи да на школовању није било и дјеце сиромашнијих родитеља, па и у некој од сусједних или даљих држава. Ипак, били су то ријетки случајеви. Од 90-тих година XIX вијека запажа се пораст броја ученика из сиромашнијих породица у иностранству, а крајем XIX и почетком XX вијека он знатно расте. У периоду првих деценија XX вијека број средњошколске и студентске омладине се знатно повећао, а посебно се то односи на студентску омладину.

Број ђака-студената чије смо социјално поријекло анализирали износи укупно 692 у средњим, на вишим и високим школама-факултетима у периоду 1848-1918. године. Њихова социјална структура показује да међу њима има синова земљорадника, посједника, радника, трговаца, угоститеља, занатлија, официра, племенских старјешина, племенских капетана, племенских командира, војвода, сердара, бригадира, помораца, службеника, судија, љекара, адвоката, свештеника-попова, учитеља и пензионера. Сва наведена занимања могла би се сврстати у три групе (или категорије), и то: у прву групу сврстали би се земљорадници, посједници, трговци, занатлије, угоститељи, радници и пензионери; другу категорију сачињавали би: сва војна лица и племенске старјешине, командири, капетани, војводе, сердари, бригадири; и трећу категорију чинили би: службеници, судије, љекари, свештеници-попови, учитељи и поморци. Ми смо, прилагођавајући ову социјалну структуру проблематици рада, одступили од наведене категоризације, сматрајући да суштину и њен смисао нећемо ни у ком случају промијенити. Да се ова наша тврдња показује као тачна видјеће се из даљег излагања и табеларног прегледа, као и на основу тога што смо у рубрикама појединих занимања родитеља дјеце која се школују у иностранству ставили два или више занимања. На примјер, у рубрици земљорадник-радник могли смо сасвим слободно занемарити занимање радник, јер је свега 6 таквих родитеља, према нашим подацима, школовало шесторо дјеце, док су остали ученици навели да је главно занимање њихових родитеља земљорадник. То се односи и на двојицу пензионера. Међутим, такве и сличне податке навели смо као илустрацију чињенице да се број занимања повећава крајем XIX вијека и у првим деценијама XX вијека, а и зато што то говори да се повећава (или ће се повећавати у наредном периоду) број ученика чији је отац радник или пензионер, итд. У рубрици професор-учитељ суштину је иста, само што се већ од краја XIX вијека и на почетку XX вијека појављују ученици који се школују у иностранству а родитељи су им професори. Њихови родитељи такође су се школовали у иностранству и били су стипендисти појединих стра-

них држава или влада, а били су и стипендисти министарства просвјете Црне Горе. Такав је случај и код ученика чији су родитељи судије или адвокати, љекари и службеници. Извјестан број родитеља ових ученика такође је школован у иностранству, а већина њих били су стипендисти министарства просвјете Црне Горе. Код ученика из социјалне категорије војних лица официра или племенских командира, капетана итд. а који су дати у једној рубрици, такође се битније ништа не мијења.

Према нашим истраживањима, социјално поријекло средњошколске и високошколске омладине школоване у иностранству у периоду друге половине XIX вијека па све до 1918. године за 692 ђака-студента било би: земљорадници 243, попови-учитељи 95, трговци 69, службеници 57, војна лица 117 (од којих 35 официри), племенски капетани 31, племенски командире 24, војводе 22, сердари 5, поморци 16, посједници 11, занатлије 27, радници 6, професори 6, љекари 4 и пензионери 2. Као што се види највише је ученика чији су родитељи земљорадници, односно главно им је занимање земљорадња. Нешто више од 33% укупног броја ђака-студената, за чије родитеље имамо податке, отпада на земљораднике. Морамо нагласити да овакав проценат важи за укупни период у коме су се ти ученици школовали, јер би за другу половину XIX вијека он био знатно мањи, чак испод 10%. Нагло повећање броја свих ученика крајем XIX и првих деценија XX вијека битно је утицало на социјално поријекло дјеце која су се школовала у иностранству. Другу категорију занимања родитеља који своју дјецу школују у иностранству, а за које смо имали податке, по бројности сачињавају попови (свештеници) - учитељи - укупно нешто више од 13%. Овој категорији могли би се придодати учитељи, нарочито за период друге половине XIX вијека, па би проценат те категорије био за око 5% већи. Категорији војних лица, не у класичном смислу већ у смислу структуре друштва у Црној Гори у XIX вијеку, припада нешто више од 16% укупног броја ученика за које имамо податке. Код ове категорије важно је истаћи да је у другој половини XIX вијека на школовање у иностранство одлазило највише дјеце из породица војвода, племенских капетана, командира, официра и лица која су имала неку функцију у војсци. Касније се тај однос знатно смањује, тако да би се у првим деценијама XX вијека могао кретати до 5% укупног броја оних који се школују у другим државама. Бројно стање ученика чији родитељи припадају социјалној категорији трговаца такође је знатно више у другој половини XIX вијека, а тај број се смањује у првим деценијама XX вијека. Тих ученика је нешто мање од 10% укупног броја из наведених занимања. И број дјеце чији су родитељи по занимању службеници приличан је у односу на друге категорије. Дјеца службеника у нешто већем броју одлазе на школовање тек од краја 80-

тих година прошлог вијека, а њихов број се знатно повећава од краја XIX вијека. Остале социјалне категорије: поморци, посједници, љекари, судије, адвокати, професори, радници и пензионери у много мањем броју школују своју дјецу у иностранству. Поменули смо да су социјалне категорије радници и пензионери више везане за период од почетка XX вијека, мада то не значи да их није било појединачно и у прошлом вијеку, али таквих података немамо.

Социјалне категорије посједника и помораца у највећем броју везане су за ученике из Боке Которске, а дјелимично и за судије, професоре и љекаре. Посебно је важно истаћи да је социјална категорија поморци искључиво везана за родитеље из Боке Которске. Ученици из категорије посједника у већем броју су по мјесту рођења из Боке Которске, али има и оних из сјеверне Црне Горе. Већ од посљедње деценије XIX вијека број социјалних категорија код ученика који се школују у иностранству се знатно повећава по одређеним квалификацијама. Укупно гледано, на почетку XX вијека и даље до краја друге деценије тога вијека, повећава се број ученика из социјалних категорија: земљорадници, службеници, судије, љекари, радници, учитељи, професори, а на другој страни смањује се број ученика из категорија племенски капетан, командир, племенски старјешина, војвода, сердар, док се број ученика из социјалних категорија трговаца, попова, помораца и занатлија углавном задржава или се смањује, али знатно спорије него код других категорија.

Занатство у Црној Гори није било развијено као привредна грана, али је извјестан број ученика из таквих породица био на школовању. Укупан број ученика из те категорије био је 27 или 3,9% укупног броја ученика који обрађујемо у овом поглављу. Када је о њима ријеч, потребно је истаћи да највећим дијелом потичу из сјеверног дијела Црне Горе, посебно из Пљеваља и Бијелог Поља, а неколико их је било из Старе Црне Горе. Занатство је у сјеверном дијелу Црне Горе било прилично развијено, али је нешто занатлија, више странаца него домаћих, било и у Старој Црној Гори, и то у Ријечи Црнојевића и Цетињу. Ученици из ове социјалне категорије у највећем броју су се школовали од 90-тих година XIX вијека и првих деценија XX вијека.

Социјално поријекло највећег дијела ђака-студената нијесмо могли утврдити. Свједочанства, уписнице, увјерења, изводи из матичних књига рођених и други познати нам документи не садрже податке, ни индиректне, који би говорили о њиховом социјалном поријеклу. Међутим, на основу расположиве документације, одредили смо по школама и факултетима њихов број за цио период 1848-1918. године. Међу онима чије нам социјално поријекло није познато највише је оних у средњ-

им школама, с тим што од почетка друге половине XIX вијека њихов број постепено расте до краја 90-тих година. Од посљедње деценије прошлог вијека њихов број се из године у годину повећава све до 1915. године и та тенденција раста већа је него на вишим школама или на факултетима, а чије заједничко бројно стање по појединим годинама је мање од бројног стања ученика средњих школа.

Једна од веома важних карактеристика ученика средњих школа, чије социјално поријекло нам је остало непознато, јесте то што се њихов број знатно повећава од почетка XX вијека, достижући свој максимум од 82 ученика у 1914. години. А, с друге стране, за разлику од укупног броја ученика средњих школа, гдје је дат графички приказ и гдје је тенденција раста у првим деценијама мања од тенденције раста ученика средњих школа, чије социјално поријекло нам је познато, од посљедњих година прве деценије долази до наглог пада броја ученика средњих школа и свој су максимум имали у 1907. години. Дакле, за ученике средњих школа, који се школују у иностранству, запажају се два различита максимума у периоду првих деценија XX вијека, са тенденцијом раста. По нашем мишљењу, та карактеристика може се објаснити чињеницом да се број сиромашних ученика, који одлазе на школовање у периоду првих деценија, знатно повећава. Ово повећање је у вези са повећањем броја ученика из социјалне категорије земљорадника. И код ученика виших школа за које немамо података о социјалном поријеклу примјећује се иста карактеристика, са том разликом што је тенденција раста ученика у укупном броју нешто слабија, насупрот тенденцији опадања која је знатно јача код ученика виших школа. Код студената чије нам социјално поријекло није непознато примјећује се иста тенденција раста у првим деценијама XX вијека, која је нешто израженија него када се посматра тенденција раста у укупном броју студената истог периода. Могло би се рећи да и код броја студената чије нам социјално поријекло није познато долази до извјесног пораста оних који припадају социјалној категорији земљорадника, с том разликом што ту тенденција пораста није изражена као код ученика средњих школа исте социјалне категорије.⁷

Ако се свака од наведених социјалних категорија појединачно анализира, онда би се могло рећи да су најбројније: земљорадник, трговац, свештеник, учитељ, службеник, официр, војвода, племенски капетан, племенски командир, док би остале социјалне категорије биле знатно слабије по броју ученика-студената.⁸

⁷ Др Момчило Д. Пејовић, *Школовање Црногораца у ...*, 514-521, табела XIII, бр. 1а, 1б, 2, 3; табела XIV, 1а, 1б, 2а, 2б; табела XV, бр. 4. 1а, 1б, 2а, 2б;

⁸ Исто.

Код ученика средњих, виших и високих школа који потичу из категорије земљорадника примјећује се да је њихов број највећи.⁹ Њихово кретање може се пратити, са извјесним прекидима, од средине 80-тих година XIX вијека све до 1916. године, како у средњим тако и на вишим и високим школама-факултетима. Број ђака-студената је у сталном порасту, гледано укупно, а знатније повећање услиједиће од почетка XX вијека. Из социјалне категорије земљорадника велики број ученика похађа подједнако средње школе и факултете, а много мање их је на вишим школама. Може се истаћи да добар дио тих ученика по завршетку средње школе наставља студије, то се запажа нарочито у првим деценијама XX вијека. Више од половине ученика наставља школовање по завршетку средње школе. Родитељи настоје да школују своју дјецу, упркос свим тешкоћама како у средњим школама тако и на факултетима. Од средњих школа већином похађају гимназију, јер им она пружа могућност бржег запослења у некој од државних служби, а од виших школа у највећем броју похађају богословско-учитељске школе. По завршетку средње школе настављају школовање на неком од факултета, и то по редоследу: правни факултет, филозофски, технички и медицински али у мањем броју. Од средњих и виших школа најмање их похађа техничку и занатске школе. Њихова главна оријентација јесте гимназија, а затим студије, које такође успјешно завршавају. У великом проценту они завршавају започето школовање у средњим, на вишим и високим школама-факултетима. Показују велико интересовање и постижу одличан успјех.¹⁰ Број студената чији родитељи припадају социјалној категорији земљорадника, по факултетима, био би: правни 76, филозофски 38, технички 17, медицински 4 и духовна академија 6 студената. Укупно на факултетима је 141 студент.

Таци-студенти чији су очеви из категорије свештеник-поп такође у великом броју похађају средње, више и високе школе-факултете. Њихово кретање може се пратити од 70-тих година XIX вијека, са извјесним прекидима, па све до 1916. године. Број ученика у средњим школама и на факултетима је прилично велик и подједнако заступљен, а много мање их је на вишим школама. По завршетку средње школе претежно настављају студије, па је број таквих од почетка XX вијека у сталном порасту. Од средњих школа у највећем броју похађају гимназију, док их у осталим средњим школама има сасвим мало. Од виших школа у великом броју похађају богословско-учитељску школу, а нешто мање учитељску школу, док се неколико ученица налази на вишој женској школи. Од факултета, по завршеној средњој школи, похађају у

⁹ Исто.

¹⁰ Исто, табела XVI бр. 1, 2.

највећем дијелу правни, затим филозофски и технички факултет, али у мањем броју. Њихов број по факултетима био би: правни факултет 25 студената, филозофски 9, технички 7, медицински 5 и духовна академија 2 студента. Укупно их је на студијама 48. Запажа се да је највише студената на правном факултету и то више него на свим осталим заједно. Изненађује чињеница да је на техничким факултетима укупно 7 студената, а интересовање за средњу школу није постојало, барем према нашим истраживањима, јер се у рубрици за техничке школе не налази ни један ученик. Од ученика и студената, из категорије свештеник-поп, већина од виших школа похађа богословско-учитељску, и то у мјесту школовања својих родитеља.

Таци-студенти из социјалне категорије трговаца били су материјално прилично обезбијеђени и имали су услове за школовање и у земљи и иностранству. Њихов број по школама и факултетима приближно је једнак и може се пратити од 60-тих година прошлог вијека, са извјесним прекидима од по неколике године све до краја XIX вијека и даље до 1916. године. Број школованих током друге половине XIX вијека је мали и спорадичан, али се већ од 1898. године постепено повећава. Примјећује се да је у средњим школама доста велики број ученика, а да по завршетку средње школе наставља школовање више од половине њих на неком од факултета. Једна од карактеристика ђака-студената из ове категорије јесте то што сасвим мали број њих похађа вишу школу, и то од почетка XX вијека. Њихово интересовање је у највећој мјери усмјерено на средње школе и факултете. Од средњих школа у највећем броју похађају гимназију, па се њихов број може пратити у континуитету тек од краја XIX вијека до почетка Првог свјетског рата, док се спорадично појављују у периоду од средине 70-тих година прошлог вијека. Извјестан број тих ученика похађао је и трговачке школе, нешто више од осталих средњих школа односно лицеја у којима се школовао само један ученик. Дакле, гимназије и трговачке школе су циљ коме тежи највећи дио ученика средњих школа. На факултетима се школовало укупно 37 студената. Њихов број по факултетима био би: правни 34, филозофски 9, технички 3 и медицински факултет један студент. На осталим факултетима није их било према нашим истраживањима. То не значи да их није могло бити, али сматрамо да није могло бити преко пет студената. Од факултета преовладава, и то знатно, правни факултет, а далеко за њим на другом мјесту налази се филозофски факултет.¹¹

Код ђака-студената чији родитељи имају главно занимање учитељ-професор запажа се да их је по школама и факултетима у периоду

¹¹ Др Момчило Д. Пејовић, *Школовање Црногораца у ...*, 522-525, табела XV, бр. 1а, 2а, 2б.

друге половине XIX вијека мали број све до почетка XX вијека. Тек од тада њихов број се постепено повећава и може се пратити у континуитету све до 1917. године. Код ових ученика не показује се неко веће интересовање за више школе, као што је случај са ученицима чији се родитељи баве трговином. Од средњих школа у највећем броју похађају гимназију. По завршетку средње школе уписују се на факултет и то првенствено на правни. Укупан број студената чији су родитељи учитељи или професори износи 22, од којих на правном факултету 11, филозофском 3, техничком 6, медицинском један и на духовној академији 1 студент. У рубрици професор на факултетима: филозофском, техничком, медицинском и на духовној академији нема студената, а на правном је 11. Друга карактеристика била би то што је број студената на техничким факултетима доста велик и износи преко 30% укупног броја свих студената из категорије учитељ-професор.

Ћаци-студенти чији је родитељ службеник запажају се веома рано. Још од 60-тих година, са извјесним прекидима, они одлазе у иностранство на школовање, мада их је у другој половини XIX вијека мање него у првим деценијама XX вијека. Ни код њих нема посебног интересовања па их је на вишим школама веома мали број. Број тих ученика у средњим школама и на факултетима је уједначен па је проценат оних који су наставили школовање на неком од факултета доста висок. Од средњих школа већином похађају гимназију, а то се може пратити од краја 60-тих година прошлог вијека са извјесним прекидима све до почетка XX вијека, од када расте број тих ученика. Остале средње школе их не интересују, сем трговачке, у којој се налазио 1 ученик, али то не значи да их није било у тим школама. Код ових ђака-студената интересовање за више школе се веома слабо запажа. Њихово интересовање знатно је изражено за правни и филозофски факултет, а за остале факултете много је мање. Укупан број студената износи 42, од којих на правном факултету 25, филозофском 10, техничком 3, медицинском 3 и духовној академији 1 студент.

Ћаци-студенти чији су родитељи војна лица (официри, капетани, племенски командири, племенски капетани) у великом броју одлазе на школовање у иностранство. И код њих се запажа интересовање за средње школе и факултете, а код ученика чији су родитељи војводе и сердари нема интересовања за више школе. У циљу потпунијег сагледавања и разумијевања наведене карактеристике, даћемо детаљнију анализу посебно по категоријама: официри, капетани, командири и тако даље.

Број ђака-студената чији су родитељи официри може се пратити од средине XIX вијека, са извјесним прекидима, све до краја Првог свјетског рата. У средњим школама и на факултетима налазио се извје-

стан број ученика а на вишим школама нема ни једног. Њихов број на факултетима може се пратити од краја XIX вијека па до 1918. године, са извјесним прекидима. Укупно је било 16 студената, од којих на правном факултету 9, филозофском 2, на медицинском 5, док их на осталим факултетима није било. И код ових преовладава правни факултет, али се на медицинском факултету, за разлику од осталих социјалних категорија, повећао број студената. Сходно материјалним условима студенти су се могли опредјељивати приликом уписа. С друге стране, запажа се да је број студената на филозофском факултету сасвим мали, што може бити у вези са опредјељењем родитеља и њиховом преокупацијом. За техничке науке, духовне академије и остале факултете код ове социјалне категорије студената нема интересовања или је сасвим слабо.

Таци-студенти чији су родитељи војводе школују се у много већем броју у другој половини XIX вијека, њихов број се може пратити, са извјесним прекидима, од почетка 60-тих година па све до 1916. године. Материјалне могућности су им веома добре у односу на остале ђаке-студенте, па одлазе на школовање у западноевропске државе: Француску, Швајцарску, Аустро-Угарску, а извјестан број је окренут ка школама на истоку - у Србији, Русији и Турској. На правном факултету су двојица, а по један је похађао филозофски факултет, духовну академију и технички факултет. На медицинском факултету била су двојица студената.

Дјеца племенских капетана су у иностранству у већем броју похађала средње школе и факултете, а мали број неку од виших школа. Њихов број се може пратити од почетка 80-тих година XIX вијека са знатним прекидима све до краја Првог свјетског рата, с тим што се од првих година XX вијека смањује њихов укупан број. По завршетку средње школе извјестан број тих ученика наставља школовање на неком од факултета. Укупан број студената износио би 24, од којих на правном факултету 16, филозофском 5, техничком 1, медицинском 1 и на духовној академији 1 студент. Дакле, правни факултет похађало је више од 60% студената, док је на филозофском факултету било нешто више од 20%.

Дјеца, ђаци-студенти, чији су родитељи племенски командири већином похађају средње школе, а потом се уписују на неки од факултета. Њихов број се може пратити од почетка 90-тих година XIX вијека, са извјесним прекидима, па све до 1917. године. Ни они не похађају више школе, према нашим подацима, а ако их је и било свакако у веома малом броју. На факултетима је било укупно 13 студената, од којих на правном 6, техничком 5 и медицинском 2 студента. Уочава се да су овдје скоро равномјерно заступљени правни и технички факултет. Материјални услови родитеља ових студената пружали су им велику могућност да се школују у иностранству.

Анализа социјалног поријекла ђака-студената који се школују у иностранству показује статистику броја свих ученика у току године, број по школама и факултетима и по социјалној структури њихових родитеља. У рубрици социјалне структуре родитеља груписали смо поједина занимања, што по нашем мишљену не мијења суштину, на: 1) земљорадник-радник, 2) свештеник-учитељ-наставник-професор, 3) трговац-посједник, 4) занатлија, 5) поморац, 6) службеник, и 7) официр-бригадир-племенски капетан-племенски командир-војвода-сердар-перјаник.

Ђаци-студенти чије је социјално поријекло везано за категорије земљорадник-радник, најбројнију од свих осталих категорија, похађали су средње, више и високе школе-факултете, а њихов се број може пратити од краја 80-тих година XIX вијека, са извјесним прекидима, све до краја Првог свјетског рата. Поменути прекиди изражени су у посљедњим деценијама XIX вијека. Од средњих школа у највећем дијелу похађали су гимназију, а нешто слабије и трговачке школе. Од виших школа похађали су богословско-учитељску и учитељску школу, а од факултета највише правни и филозофски. Статистика показује да се по годинама од почетка XX вијека њихов број знатно повећава све до Првог свјетског рата.

Ђаци-студенти из категорије свештеник-учитељ-наставник-професор показују знатно веће интересовање за разноврсније средње школе, као и за већи број факултета, него претходна категорија. Од средњих школа гимназија је најзаступљенија, од виших богословско-учитељска и учитељска школа, а од факултета правни у много већем броју него филозофски. На осталим факултетима је мали број студената. Кретање ових ђака-студената може се пратити од почетка друге половине XIX вијека са мањим прекидима до 90-тих година тога вијека. Од почетка XX вијека њихов се број знатно повећава све до балканских ратова, а од тада постепено се смањује.

Број ученика чији су родитељи по занимању занатлије, по школама и факултетима, ни у току године, није тако велики. Од средњих школа већином похађају гимназију, а од виших школа богословско-учитељску. На правном факултету налазило се неколико студената током првих година друге деценије XX вијека, а на осталим факултетима су веома слабо заступљени.

Ђаци-студенти чији су родитељи по занимању поморци веома су малобројни. Показују интересовање за гимназију, а на вишој школи био је само један ученик. Од факултета на правном их је у нешто већем броју.

Ђаци-студенти чији су родитељи по занимању службеници показују посебно велико интересовање за гимназију, а остале средње школе

углавном занемарују. Повећава се интересовање за факултетско образовање посебно за правни и филозофски факултет, а много је мањи број студената на осталим факултетима.

Код ђака-студената чији су родитељи по занимању војна лица или су војводе, сердари, перјаници, бригадири, племенски капетани, племенски командири примјећује се да од средњих школа у највећем броју похађају гимназију, што се може пратити од самог почетка друге половине XIX вијека са извјесним прекидима све до краја балканских ратова. Њихов број показује тенденцију сталног раста. Од виших школа интересују се за богословско-учитељску школу, што се са извјесним прекидима може пратити од почетка 80-тих година прошлог вијека. Код студената се запажа веће интересовање за правни факултет, па затим за филозофски, неколико студената похађа технички, а на осталим факултетима број студената знатно заостаје за наведеним. Једна од карактеристика, која није изненађење, напротив, она је очекивана, јесте то да је извјестан број студената похађао војну академију, а њихов се број може пратити од почетка друге половине XIX вијека, са извјесним прекидима, све до почетка Првог свјетског рата.

Запажа се да правни факултет привлачи интересовање огромног броја студената из свих социјалних категорија. Од укупно 243 студента који су похађали правни факултет, највише их је из категорије чији су родитељи земљорадници, којих је било 76 студената. Остали су по социјалном поријеклу заступљени на сљедећи начин: дјеца трговаца 34, свештеника 25, службеника 25, учитеља 10, помораца 10, а из осталих категорија било је највише до 10 студената. За 147 студената правног факултета није нам познато занимање родитеља.

Од студената чије нам је социјално поријекло познато, на филозофском факултету је било мање студената него на правном факултету. Структура студената филозофског факултета према социјалном поријеклу била би: земљорадници 38, службеници 10, трговци 9, свештеници 9, занатлије 5, племенски капетани 5 студената, а из осталих социјалних категорија није било више од 3 студента. За 51 студента филозофског факултета није нам познато којој су социјалној категорији припадали. Њихов број у првим деценијама XX вијека је у нешто већем порасту него у претходним деценијама. Занимљиво да је од студената филозофског факултета 5 било из породице занатлија, а толико је било и оних чији је родитељ био племенски капетан.

Од укупно 86 студената техничког факултета, који су се у периоду 1848-1918. године школовали у иностранству, за њих 46 познато нам је социјално поријекло. Према датој структури, број студената појединих факултета био би: земљорадник 17, свештеник 7, племенски командир 5,

учитељ 6, а да број оних из осталих социјалних категорија није прелазило три студента. И овдје преовладавају студенти социјалне структуре земљорадника, затим долазе они из структуре свештеника и учитеља итд. За 32 студента техничких факултета није нам познато социјално поријекло, што чини нешто мање од трећине укупног броја тих студената.

Код студената медицинских факултета социјална структура родитеља је уједначена и разноврсна, али нема неке категорије која би у односу на остале била доминантна. Из редова свештеника, официра и земљорадника број је нешто запаженији али за већину студената тога факултета социјално поријекло нам није познато. Примјећује се да је број студената чије нам је социјално поријекло познато нешто већи у првим деценијама XX вијека, а број оних чије нам је социјално поријекло непознато од 70-тих година XIX вијека постепено се повећава, нешто више у првим деценијама XX вијека.

Од студената духовних академија, од укупно 46, само нам је за 14 познато социјално поријекло, а оно би било: 6 студената су дјеца земљорадника, двојица су дјеца свештеника, а по један из осталих категорија. За 32 студента духовних академија није нам познато социјално поријекло.

Ако се анализира социјално поријекло студената правних, филозофских, техничких и медицинских факултета, као и студената духовних академија, примјећује се да су у периоду од друге половине XIX вијека па све до 1918. године заступљене све социјалне категорије друштвене структуре у Црној Гори. Њихов број се може пратити од 60-тих година XIX вијека па све до краја Првог свјетског рата. Међутим, у другој половини XIX вијека број студената наведених факултета није тако велики, за разлику од периода првих деценија XX вијека, нарочито што се тиче студената правних и филозофских факултета. Од укупно 758 студената правног, филозофског, техничког, медицинског факултета и духовне академије, за 421 студента познато нам је социјално поријекло односно структура занимања њихових родитеља.¹² Број студената за наведене факултете према занимању родитеља био би: из социјалне категорије земљорадника 141, трговаца 46, службеника 42, свештеника 48, учитеља 21, племенских капетана 24, племенских командира 13, судија 4, занатлија 15, војвода 8, љекара 5, радника 2, наставника 5, професора 1, помораца 12, посједника 10, официра 16, бригадира 1, сердара 4 студента. Од укупно 243 ђака-студента чији су родитељи по занимању земљорадници, 141 је похађао један од наведених факултета, или 58,26%, односно нешто више од 18% укупног броја студената чије нам је занимање родитеља познато.

¹² Др Момчило Д. Пејовић, *Школовање Црногораца у ...*, 522-530, Табела XV, бр. 1а, 2а, 2б.

Дјеца свештеника и службеника су на другом и трећем мјесту. Ако би се збирно дали подаци за дјецу војних лица, онда би се могло рећи да је из те категорије 66 студената похађало један од наведених факултета (правни, филозофски, технички, медицински факултет и духовну академију). Од укупно 117 ученика чији су родитељи по занимању официри, командири, племенски капетани и тако даље, тј. војна лица, знатно више од половине их је похађало факултет. Код осталих занимања, као што су судије, љекари, поморци, наставници итд, запажа се почетком XX вијека постепено повећање броја ђака и студената који одлазе на школовање. Од укупно 22 ђака-студента чији се родитељи баве занатством 15 их се уписало на један од факултета, што чини преко 68% укупног броја који су се школовали из те социјалне средине. Дакле, велики је проценат школованих из те социјалне категорије у односу на укупан број ђака - студента. Ђаци-студенти чији се родитељи баве занатством углавном су из сјеверног дијела Црне Горе који је био под турском влашћу све до Балканских ратова, а територијално је припадао Новопазарском санџаку до 1912. године. Уочљиво је да на духовним академијама нема ни једног студента чији се родитељи баве трговином, а могло би се рећи да ни за медицински факултет није било нешто значајнијег интересовања у односу на остале факултете.

Дјеца трговаца више су била заинтересована за студије-факултете који су се могли брже и лакше завршити, иако су били материјално обезбијеђени. Како се иде од правног факултета ка онима који захтијевају уже специјалности тако се и бројност студената смањује, а смањује се и заинтересованост студената из различитих категорија друштвене структуре. Ни дјеца чији су родитељи судије нијесу заступљени на студијама филозофских и медицинских факултета или духовних академија. Исти је случај и са дјецом чији су родитељи љекари - нијесу заинтересована за студије духовних академија. Студенти чији су родитељи поморци нијесу заступљени на техничким и медицинским факултетима или духовним академијама, њихово интересовање је окренуто ка правном факултету, са којим се могу лакше запослити и доћи до сигурније егзистенције.

На основу наших истраживања и сазнања која су заснована на директним или индиректним подацима, могли бисмо, мада не потпуно сигурни, рећи да дати показатељи о социјалном поријеклу ђака и студената, укупно посматрано, не могу нарушити редосљед у структури занимања њихових родитеља. Јер, структура друштва у Црној Гори у читавом XIX вијеку и првим деценијама XX вијека се нешто мало почиње мијењати тек 90-тих година XIX вијека, што се уочава и на датим

табелама.¹³ Вјероватно би се наведена структура у укупном сагледавању могла кориговати у појединим професијама родитеља, нарочито од 80-тих година прошлога вијека па до краја тога вијека. Од почетка XX вијека, када се повећава број ђака у средњим, на вишим и високим школама, сигурно је да долази и до повећања броја ђака-студената из појединих социјалних категорија, прије свега ту се мисли на дјецу чији се родитељи баве земљорадњом, трговином или су службеници, љекари, учитељи, професори итд.

За ђаке-студенте који су се школовали у иностранству, а чији родитељи су по занимању углавном поморци, посједници, љекари, адвокати и службеници, нијесмо посебно вршили истраживања, али се дата социјална структура ни у првим деценијама XX вијека не би могла битније измијенити, сем што би могло доћи до повећања броја ученика чији су родитељи запослени у државним службама. Поморство је било главно занимање становништва Боке Которске све до 90-тих година XIX вијека; то ће остати и даље, само што неће бити онако доминантно као до тада.

Код ђака-студената чији су родитељи по занимању судије запажа се интересовање искључиво везано за гимназију. На вишим школама их нема, а од факултета похађају углавном правни.

Важно је истаћи једну тенденцију која се провлачи кроз читав третиран период, а то је: дјеца чији су се родитељи школовали у иностранству настоје да се школују у оним мјестима у којима су се школовали њихови родитељи и похађају исте школе. То се нарочито односи на дјецу свештеника, учитеља, а касније и професора, љекара и судија. За 80 ђака-студената имамо податке који потврђују наведену констатацију. Само ћемо неке од њих споменути: Бакић Зарије Митар и син Бранко, Божовић Н. Вукајло и син Глигорије, Драговић Живко и син Петар, Дрљевић Р. Јанко и син Михаило, Кујачић Ст. Јован и син Мирко итд.

Већина ђака чији су родитељи били стипендисти црногорске државе имала је стипендију министарства просвјете и црквених послова Црне Горе. Материјални положај највећег дијела црногорске омладине није пружао ни минималне услове за школовање у иностранству, али су жеље и спремност давале моралну снагу да се савладају тешкоће и стигне до циља. Што је материјални положај ђака-студената био тежи или неповољнији, утолико је та снага била већа, а тиме и спремност да се изађе из сиромаштва и стане на пут економске самосталности, па и угледа и положаја у друштву којем се припада.

Ћаци-студенти чији су родитељи по занимању љекари већином похађају гимназију, на вишим школама нијесу заступљени сем у једном

¹³ Др Момчило Д. Пејовић, *Школовање Црногораца у ...*, 521-530, табела XIII бр. 1а, 1б, 2а, 2б; табела XIV бр. 1а, 1б, 2а, 2б; табела XV, бр. 1а, 2а, 2б.

случају, а од факултета има их на правном, техничком и медицинском факултету, мада у веома малом броју.

Ћаци-студенти чији су родитељи по занимању посједници од средњих школа похађају већином гимназију, на вишим школама их нема, а од факултета на правном их је 8 студената, један на техничком, а за једног није нам познато који је факултет похађао.

Ћаци-студенти чији су родитељи по занимању занатлије од средњих школа похађају већином гимназију, у нешто мањем броју су заступљени и на вишим школама (богословско-учитељској), а од високих првенствено правни факултет. По врстама заната, као занимања родитеља, равномјерно су заступљени, па нема професије која би по бројности била већа од осталих. Међу овим ђацима и студентима има синова: ћурчија, механџија, кројача, обућара, терзија, угоститеља, бријача, пушкара и зидара.

Мада немамо потпуне податке за велики број ђака-студената, ипак се и на основу оних којима располажемо може видјети приближна структура занимања родитеља чија се дјеца школују у иностранству. Општа је карактеристика оријентација највећег броја тих ђака да похађају средње школе и то најчешће гимназију, да се на вишим школама налази мањи број ученика, и то већином на учитељским и богословско-учитељским, а да по завршеној средњој школи већином похађају правни и филозофски факултет, у нешто мањем броју технички и медицински факултет и духовну академију. За оне на осталим факултетима (нпр. пољопривредном факултету, фармацији, ликовној академији) немамо података о социјалном поријеклу, али је вјероватно да потичу из социјалних категорија: земљорадници, трговци, службеници итд. На појединим факултетима који подразумијевају таленат или предиспозицију у знатно мањем броју су заступљени. Наведена карактеристика прије свега односи се на дјецу чији су родитељи по занимању свештеници, учитељи, професори, судије, љекари и донекле војна лица. Дјеца свештеника и учитеља уписују се најчешће на више школе и то учитељске и богословско-учитељске, а дјеца професора, љекара и судија на филозофски, медицински и правни факултет. И њихово мјесто школовања је готово идентично са мјестом школовања њихових родитеља, мада то не значи да није било ђака и студената који су се определијели за неку другу школу или факултет, али у знатно мањем броју. Дјеца чији су родитељи по занимању војна лица већином похађају војне школе као и њихови родитељи.

Материјални положај родитеља, нарочито у првој половини XIX вијека, имао је скоро пресудан утицај на одлазак дјеце у средње, на више и високе школе у иностранству. Добар дио ученика који су били материјално обезбијеђени примао је стипендију од министарства просвјете и

црквених послова Црне Горе, па и појединих страних држава или влада (Француске, Србије, Турске, Италије и других држава). Мада је становништво сјеверног дијела Црне Горе у економском погледу стајало боље, омладина је претежно била оријентисана на Србију, а нешто мање на Турску и Русију, па је тамо и настављала школовање. Министарство просвјете Црне Горе и министарство просвјете Србије повољно су утицали како омогућавањем школовања у иностранству, тако и тиме што је стипендисти по завршетку школовања било обезбијеђено мјесто и тиме осигурана егзистенција.

Dr Momčilo D. PEJOVIĆ

THE ANALYSIS OF THE SOCIAL BACKGROUND OF
THE YOUTH FROM MONTENEGRO AND BOCA,
EDUCATED ABROAD 1848 – 1918

Summary

The entire 19th century is very important for the study of the overall social and political development of the European countries of the time, and to Montenegro it is crucial.

The second half of the 19th century is the most fruitful period in the social development of Montenegro as an autonomous and independent state, particularly regarding its social, political, educational and cultural development. Establishing the Ministry of Education and Religious Affairs, and opening a certain number of cultural institutions and establishments, especially primary and secondary schools, enabled young people of appropriate age to become literate and get their education in Montenegro.

Until the second half of the 19th century, the Montenegrin students used to get their education abroad, outside the boundaries of their homeland, primarily in the neighbouring Serbia, distant Russia and other European countries of the time – Austria-Hungary, Ottoman Empire, France, Italy, etc.

We can outline the structure of society in Montenegro in the period of the late 19th and early 20th centuries based on the social background and the structure of their qualifications.

We have analyzed the social background of 692 pupils/students of secondary and higher schools and academies-faculties in the period from 1848-1918. Their social structure indicated that among them, there were sons of farmers, landowners, workers, merchants, inn-keepers, artisans, officers, clan elders, clan captains, clan commanders, dukes, sirdars, brigadiers, seamen, clerks, judges, doctors, lawyers, priests, teachers and pensioners.